

Л. І. Прозарава

## ВОБРАЗНАЕ АСЭНСАВАННЕ РЭЧАІСНАСЦІ Ў ТЭКСТАХ-УВАСАБЛЕННЯХ

(на матэрыяле паэтычных твораў беларускіх і рускіх аўтараў)

Важную прымету мовы мастацкай літаратуры складаюць спецыяльныя мастацка-выяўленчыя сродкі (тропы). У рускай і беларускай паэзіі апошніх гадоў не толькі павялічваецца роля тропы, але і пашыраецца кола спосабаў выражэння пэўных сэнсавых сувязей.

Адным з самых выразных сродкаў вобразнасці з'яўляецца ўвасабленне (прозапапея, ад грэч. *prosopon* – твар і *poieo* – раблю). Паводле агульнапрынятага вызначэння **ўвасабленнем** мы называем наданне чалавечых уласцівасцей неадушаўлёным прадметам, рэчам, абстрактным паняццям, з'явам прыроды [1, 110]. Вытокі гэтага трыпа бяруць свой пачатак яшчэ ў вуснай народнай творчасці. “Для людзей глыбокай даўніны быў характэрны сінкрэтызм вобразнага і фізіялагічнага асэнсавання рэчаіснасці, які заключаўся ў тым, што натуралістычнае ўспрыманне пэўнай рэаліі цесна перапляталася з мастацкай фантазіяй” [2, 122].

Увасабленне выступае як сродак паэтызацыі, стварэння сімвалічных вобразаў, павышэння мастацкасці, адухаўлення з'яў прыроды, рэчаў, якія надзяляюцца здольнасцю адчуваць, думаць, дзейнічаць. Увасабляцца могуць асобныя характарыстыкі, пачуцці і ўласцівасці, абстрактныя паняцці, якія ў рэальнасці зусім не маюць прадметнай асновы, а набываюць яе ў выніку ўвасаблення.

Многія вядомыя лінгвісты такія, як А. А. Патабня, В. У. Вінаградаў, Н. А. Кажэўнікава, В. М. Тэлія і іншыя лічаць увасабленне разнавіднасцю метафары. Дж. Лакоф і М. Джонсан называюць увасабленне “самай звычайнай анталагічнай метафарай” [3].

Як мастацкі троп “увасабленне дапамагае пераасэнсаваць рознабаковы багаты вопыт дзеяння з прадметамі і іншымі неадушаўлёнымі істотамі ў тэрмінах чалавечых матывацый, характарыстык і дзейнасцей” [4, 51]. Гэтак жа правамерна лічаць увасабленне “прыватным праяўленнем метафары” сучасныя беларускія даследчыкі В. Д. Старычонок [5], А. І. Равуцкі, С. Б. Кураш [6] і інш. І з гэтым трэба пагадзіцца, таму што дадзены троп адпавядае метафарычнай мадэлі “асоба – неасоба”. Вывучэнне адзначанага сродка вобразнасці ўяўляе асаблівую цікавасць на ўзроўні тэксту. Але такога роду даследаванні адзінкавыя. Да ліку апошніх прац, прысвечаных вывучэнню гэтага трыпа ў лінгвістычным аспекце, належыць дысертацыйнае даследаванне А. А. Ціхаміравай, дзе ўвасабленне разглядаецца на матэрыяле асобных тэкставых фрагментаў [7].

Мэта нашага даследавання – вызначыць семантычныя групы тэкставых рэферэнтаў, якія часта ўжываюцца ў паэтычных тэкстах для

выражэння пэўных чалавечых якасцей; вызначэнне канкрэтных накірункаў пераасэнсавання і спосабаў ускладнення тэкстаў шляхам пашырэння рэфэрэнтнай прасторы.

Даследаванне праводзілася на матэрыяле тэкстаў рускіх і беларускіх аўтараў, у ідыястылях якіх прыём увасаблення з’яўляецца найбольш адметным. У большай ступені аналізаваліся творы Л. Таццянічавай, С. Астравога, Э. Асадава, Б. Ахмадулінай, М. Цвятаевай, Я. Еўтушэнкі, Р. Барадуліна, А. Пысіна, П. Панчанкі, А. Вялюгіна, Г. Бураўкіна і інш.

Праведзены аналіз паказаў, што як у рускіх, так і ў беларускіх паэтаў прадметамі (рэферэнтамі) параўнання з’яўляюцца ў асноўным адны і тыя ж рэаліі: гэта паняцці, звязаныя з **“назвамі расліннага свету”** (чарот – камыш, асіна – осіна, бяроза – берэза, дуб – дуб, яблыня – яблоня, бор – бор), **“стыхійныя з’явы прыроды”** (гром – гром, навальніца – гроза, вецер – ветер, дождж – дождь), **“назвы месяцаў”** (сакавік – март, май – май, снежань – декабрь, красавік – апрель), **“прамежкі часу, абстрактныя назвы”** (час – время, лёс – судьба, маладосць – молодость, старасць – старость), **“краіны, населеныя пункты, жыллё”** (радзіма – родина, дом – дом, вёска – деревня), **“поры года”** (восень – осень, зіма – зима, вясна – весна), **“водная паверхня”** (рака – речка, ручай – ручей, азёрына, возера – озеро, мора – море), **“нябесныя свяцілы”** (сонца – солнце, поўня – луна, зоркі – звёзды), **“маўленне і паэтычная творчасць”** (песня – песня, мова – язык) і г. д.

Сярод разгледжаных намі паэтычных тэкстаў найбольш распаўсюджаны такія, рэфэрэнты якіх адносяцца да першых трох з названых семантычных груп: увасабленне паняццяў расліннага свету, стыхійных з’яў прыроды, воднай паверхні. Не маючы магчымасці разгледзець усе такія прыклады, спынімся толькі на тых, што адносяцца да ўвасабленняў паняццяў прыроды.

У складзе адзначанай групы ў якасці тэкставых рэфэрэнтаў у творах рускіх аўтараў часта выступаюць такія лексемы, як *дождь, гроза, ветер, мороз* і інш. Напрыклад, *дождж* у вершы Л. Таццянічавай “Дождь работал, как вол...” асацыіруецца з працавітым *валом*:

*Дождь работал, как вол,*

*Не жалеючи сил.*

*И поляны.*

*Дол,*

*И сады напоил.*

*Без пустой похвальбы*

*Сбил заносчивый зной.*

*И ушёл по грибы, –*

*У дождя выходной.*

У вершы Я. Казлоўскага “Поле” *дождж* прыпадабняецца буланаму, гулліваму *каню*:

*Дождь игривый, игривый  
Пролетел, и в свете дня  
Встала радуга над гривой  
Поля,  
будто бы коня.*

**Снег** у творы Р. Раждзественскага “Снег шёл, как больной...”, выступае ў ролі чалавека, які захварэў. Ствараецца асацыяцыя *снег – хворы* (чалавек):

<i>Снег шёл, как больной.</i>	<i>Взяли в снегу недели.</i>
<i>А после на три месяца слёг.</i>	<i>Дети играли с ним...</i>
<i>Лежал одинокий и постный...</i>	<i>Но скальпель живой сосульки</i>
<i>Прислали снегу врача.</i>	<i>Однажды взрезал его.</i>
<i>Белый халат метелей</i>	<i>Снег умирал без стога,</i>
<i>Затрепетал над больным.</i>	<i>Отяжелев весьма.</i>

Гэтыя ж словы, або блізкія, мы сустракаем і ў беларускіх аўтараў. Напрыклад, **дажджу** ў вершы Г. Бураўкіна “Дождж” прыпісваюцца якасці каня (*дождж – конь*):

*О, гэты спорны апаўночны дождж!  
Раскінуў над прыціхлым светам гривы,  
ляціць наўскач, імклівы і гуллівы...*

У вершы Р. Барадуліна “Зазімак” **вечер** выступае ў ролі дворніка:  
*А вечер вуліцы расчысіў.  
Бухматы,  
пыхкі снег насыпаў.*

У тэкстах-увасабленнях рускіх і беларускіх аўтараў існуе таксама вядомая залежнасць паміж характарам прэдыкацыі і прыналежнасцю рэферэнтаў да пэўных семацічных груп. Яны ў асноўным датычацца:

**а) знешнасці**, характэрнай для чалавека:

*Зимний дождь,  
Седая борода,  
Ты зачем пожаловал сюда?*

(Л. Татьянаичева);

*Сівыя пярэнь са злоснай хмары  
Навёў сто дваццаць батарэй*  
(А. Вялюгін);

**б) прыналежнасці да пэўных прафесій, роду дзейнасці:**

*Снег – владелец бриллиантов...*  
(С. Островой);

*Мароз – мастак...*  
(А. Пысін);

**в) якаснай ацэнкі:**

*Снег шёл, как больной...*  
*Лежал – одинокий и постный* (Р. Рождественский);

*Варочаўся пад самым сонцам  
Гультаявата грозны гром  
(А. Вялюгін);*

**г) узросту:**

*...дождь молодой.*

*Настоящий.*

*Осенний.*

(С. Смеляков);

*Мароз стары...*

(Р. Барадулін);

*Мароз юны...*

(А. Пысін).

Рэферэнтам-неасобам у тэкстах часта прыпісваюцца і характарыстыкі **па дзеянні, учынках, думках** і г. д.

*Грибосей (дождь) ходит по тропинке* (С. Островой); *Дождь работал как вол ... и ушёл по грибы* (Л. Татьяничева); *Хмарка задумалася, схамянулася, даганяе іх (хмаркі), худнее ад страху, ад распачы* (Р. Барадулін); *Навальніца хацела скрывіцца, / Ды пазяхнула / аж вывіхнула сабе / Сквіцу навальніцы* (Р. Барадулін).

Часам такія персанажы надзяляюцца і моўнай магчымасцю, напрыклад: *Но что б он (вечер) сказал, залетев в наши стены* (Л. Татьяничева); *Дождь / в Ленинграде ночном / разговоривал с городом целым* (Н. Ботвинник); *Ліўні • напасіліся; Маланкі пішуць, чытаюць перуны...* (Р. Барадулін). Так як з'явам прыроды прыпісваюцца характэрныя прыкметы людзей, то і персаніфікацыя ў тэкстах гэтай групы часта сумяшчаецца з метанімізацыяй.

І ў рускай, і ў беларускай мовах сярод тэкстаў-увасабленняў шмат полірэферэнтных, дзе ў ролі персанажаў выступаюць адразу некалькі рэферэнтаў-неасоб, якім надаюцца прыкметы асобы. Праведзены намі аналіз паказаў, што тэксты-ўвасабленні полірэферэнтнага характару можна падзяліць на дзве групы.

Да **першай групы** мы аднеслі такія, у якіх два або некалькі рэферэнтаў адносяцца да адной і той жа семантычнай групы. Гэта могуць быць некалькі назваў *стыхійных з'яў прыроды, расліннага свету, адрэзкаў часу, воднай паверхні* і інш. Напрыклад, у вершы Р. Барадуліна “Б”е пярун прамой наводкай ...” у якасці дамінантных слоў са значэннем асобы выступаюць такія, як *пярун, маланкі, хмары, дождж*, якія ўсе разам мадэліруюць “чалавечую сітуацыю” набліжэння нейкага войска, гарматнай страляніны:

*Б'е пярун прамой наводкай,  
А маланкі неба крэсляць,  
Як з бюро надвор'я зводку  
Аб бясхмар'і на ўвесь месяц.  
Вось адна адной на спіны  
Налягаюць грузна хмары,  
Вось – прарвуцца, вось – лавінай  
Дождж нястрымны чохне зараз.*

У дадзеным тэксце ўсе рэферэнты адносяцца да семантычнай групы “назвы з’яў прыроды”.

У вершы П. Панчанкі “Сустрэча з бярозай” у якасці ключавых слоў выступаюць назвы расліннага свету (кіпарысы, бяроза), якія ствараюць вобраз натоўпу сяброў:

*Ад цішыні я раптам аглух  
І выйшаў, як п’яны, на луг.  
Насустрач выбеглі кіпарысы:  
“Ад нашага сонца, таварыш, прыкрийся  
І раптам, расштурхваючы натоўп  
Крыклівых паўдзённых дрэў,  
Бяроза рынулася:  
“Браток,  
Як слаўна, што ўрэшце мяне ты сустрэў!”  
Я йшла за табой...,  
мясіла дрыгву., калела ад сцюжы...*

У сучасных рускіх і беларускіх паэтаў сустракаюцца тэксты, рэферэнты якіх адносяцца да семантычнай групы “вадаём” (“назвы воднай паверхні”). Напрыклад, у вершы Р. Барадуліна “Лодкі” перад намі паўстае возера, якое вельмі стамілася, працуючы ўвесь дзень. Ствараецца асацыяцыя *возера – працаўнік: Прыбіўшы да берага / чарот патрушчаны, / Засынае возера, / ад сіверу сіняе. / Стамлённа дыхаюць хвалі, / як грузчыкі – / На плячах / гарачае сонца / насілі. / Нерастуюць ільдзінкі / халоднымі плоткамі...* У вершы М. Ціханова “Ручей” перад намі паўстае *ручай* у вобразе дзіцяці: *...Он, розовой, красной / Водой шелестя, / Резвился, прекрасный, / Предгорий дитя. / Бежал он прилежно / И маленьким ртом / Рассказывал нежно / О самом простом. / Весь полон спокойным / И детским огнём...*

У другую групу ўваходзяць тэксты-ўвасабленні з тэматычна рознымі рэферэнтамі. Гэта могуць быць назвы расліннага свету і стыхійныя з’явы прыроды, назвы месяцаў і дрэў, назвы месяцаў і нябесных свяцілаў і інш. Напрыклад, у вершы Р. Барадуліна “Вечар над Таболам” перад намі ўяўляюцца адразу тры персанажы-неасобы, надзеленыя рознымі чалавечымі якасцямі: *лілеі* (назва расліннага свету), як



маленькія дзеці “пазаплюшчвалі павекі і спяць, ліст-далонь падклаўшы пад шчаку”; **вечер** (стыхійная з’ява прыроды) стаміўся, “так залётаўся, што, урэшце, / Тут падрамаць у чараты прылёг”; **кавылі** (назва расліннага свету) “на беразе засмяглым бестурботна / Аб нечым ціха шэпчаць”. Адпаведны прыклад мы знаходзім у вершы Л. Таццянічавай “Последний лист”, дзе **маланка** выступае ў ролі разбойніка, а **кедр** – яго ахвяры: ... *Лежит тот кедр / Среди поляны, / Непоправимо одинок. / Я выну из смертельной раны / Разбойной молнии / Клинок.*

Падобным чынам пабудаваны такія вершы, як “Заспаная раніца мжыстая”, “Перадзім’е”, “Вечалле”, “Свінуха” Р. Барадуліна, “А прырэчча шалела ліўнямі...” С. Панізніка, “Сонца купалася ў жэцце...” М. Чарняўскага.

Вобразная і семантычная структура тэкстаў, рэферэнты якіх належаць да розных тэматычных груп, з’яўляецца больш складанай. Часта персанажы выступаюць у якасці кантэкст-партнёраў у сітуацыях, якія мадэліруюць розныя чалавечыя ўзаемадзеянні. Напрыклад, у вершы А. Пысіна “Раберціна Ларэці” перад намі паўстаюць два рэферэнты-неасобы – планета і песня, якія мадэліруюць паводзіны маці і дзіцяці. Маці адводзіцца роля планеты (*Маці-планета войкнула, – / Што нарабіла? / Маці-планету палохае / Ўласнае дзіва. / Боязна ёй становіцца...*), а дзіцяці – песні (*Прарэзалася юная песня, / Падрастала яна / І мацнела...*). У вершы Л. Таццянічавай “Мороз и ветер” абодва персанажы, адзін з якіх “гнёт деревья”, а другі “выкручваает им жилы”, падаюцца як суровыя, але клапатлівыя выхавацелі, а дрэвы – як тыя, каго выхоўваюць: *Так пестует мороз / И ветер / Братишек младшеньких своих...*

У сучасных рускіх і беларускіх паэтаў сустракаюцца тэксты, у якіх рэферэнты-неасобы прыпадабняюцца мужчыне і жанчыне. Напрыклад, у вершы Р. Барадуліна “Станцыя грамы” апісваецца сцэна начной прагулкі **мая і поўні**: *Тут у ноч чаромхавую, белую / Ходзіць май сп’янелы, сам не свой, / І, ад салаўёў асалавелая, / Поўня круціць круглай галавой...* У творы С. Батвінніка “Берэза у нашего дома” **бяроза** паўстае ў вобразе маладой дзяўчыны, з якой сябруюць **вятры**, спрачаюцца **навальніцы**: *Берёза у нашего дома – / обычный, привычный пустык. / До веточки вроде знакома, / а вот, оказалось, не так... / С ней спорят / весенние грозы, / с ней тёплые дружат ветра... / Белеет у этой берёзы / тугая, нагая кора. / И всё в ней как будто на месте: / пройдёшь – не заметишь... / Но вот, / как в женском нечаянном жесте, / нежданная прелесть блеснёт...*

Падобным чынам пабудаваны вершы С. Астравога “Лето” (**чэрвень** заляцаецца да **бярозкі**), Р. Барадуліна “Ода дзвярынам” (**крукі** пасваталіся да **завес**) і інш.

Такім чынам, аналіз тэкставага матэрыялу паказаў, што прыёмы ўвасаблення ў тэкстах рускіх і беларускіх паэтаў маюць многа агульнага.

Гэта датычыцца як сістэмы арганізацыі рэферэнтаў, так і накірункаў вобразнага асэнсавання рэчаіснасці. Найбольш часта паняцці прыроды, воднай паверхні, расліннага свету і г. д. характарызуюцца з боку рыс, характэрных для чалавека: знешнасці, узросту, прыналежнасці да пэўнай прафесіі, роду дзейнасці і інш.

І ў рускай, і ў беларускай мовах шмат тэкстаў-увасабленняў полірэферэнтнага характару, дзе ў ролі персанажаў выступаюць адразу некалькі рэферэнтаў-неасоб, якім надаюцца прыкметы асобы.

### Літаратура

1. Рагойша, В. П. Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – 3-е выд., дапрац. і дапоўн. – Мінск, БелСЭ, 1987. – 439 с.
2. Тайлор, Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
3. Лакофф, Д. Метафоры, котарымы мы живём / под ред. и с предисл. А. Н. Баранова / Д. Лакофф, М. Джонсон. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
4. Крюкова, Н. Ф. Метафорика и смысловая организация текста: монография / Н. Ф. Крюкова. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2000. – 162 с.
5. Старычонак, В.Д. Полісемія ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў) / В. Д. Старычонак. – Мінск: БДПУ, 1997. – 232 с.
6. Кураш, С. Б. Персонифіцуюшыя метафоры в русской поэзии XX века / С. Б. Кураш // Славянские народы и их культура в современном мире: материалы междунар. науч. конф. / [Редкол.: В.И. Коваль (отв. ред.) и др.]. – Гомель: БГУТ, 1996. – С. 150 – 151.
7. Тихомирова, Е. А. Лингвистический анализ тропа: метафора-олицетворение в русских и белорусских поэтических текстах начала XX века: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01; 10.02.02 / Е. А. Тихомирова. – Минск, 1991. – 22 с.